РЪКОПИС №1 (54) ОТ СБИРКАТА НА НБКМ КАТО ЧАСТ ОТ ШУМЕНСКИЯ ПСАЛТИР

Цветанка Янакиева (Шумен)

Сходството в писмото на ръкопис №1(54) - 19 пергаментни листа от псалтир, сръбска редакция, въведени от проф. Б. Цонев в първи том на неговия Опис (Цонев 1910, с. 1) и отнесени към XIV век, и ръкопис №2605 от Историческия музей в гр. Шумен - пергаментен псалтир, сръбска редакция от втората половина на XIV век, за пръв път отбелязва Иван Моллов в непубликувано описание, приложено към последния ръкопис. Като споменава това становище на известния историк при представянето на Шуменския псалтир в съвместната си публикация с Елена Узунова (Караджова, Узунова 1990, с. 126, 127), Даринка Караджова изброява редица кодикологични общности между библиотечния откъслек и Шуменския псалтир: размер на двата ръкописа, брой на редовете, разлиновка, качество на пергамента, украса, цвят на мастилото, начин на отбелязване на номерацията върху колите, почерк и правопис.

Близък до отбелязаните два ръкописа е и пергаментен лист №455(90) от сбирката на НБКМ, за който проф. Беньо Цонев във втори том на своя Опис предполага, че е свързан с библиотечния откъслек: "Листът изглежда по сичко, да е от съща книга, от която е и откъслекът (19 листа псалтир), що го описвам под №1 в първия Опис" (Цонев 1923, с. 3).

Наблюдението показа, че пергаментният лист №455(90) представлява естествено продължение на библиотечния откъслек 1(54), който приключва с текста на Пс. 118:71 - **да наоучю се wправданиємь твоимь.** Пергаментният лист започва със следващия текст на Пс. 118:72 - **блгъ мнѣ закономь оустъ твоихъ,** като завършва с началото на Пс. 118:80.

От бележката върху пергаментния лист става ясно, че той е бил подарен на Жеко Атанасов Бакалов (известен шуменски адвокат, депутат и финансов министър, популярен в Шумен като Жечо Бакалов, любител на старината и дарител на музеи) от ученика Христо Медникаров от известната шуменска фамилия, която дава знаменит потомък в лицето на Неделчо Медникаров, на 30.03.1884 година в град Шумен.

Текстовата връзка между библиотечния откъслек и пергаментния лист и съдържанието на приписката в последния позволяват и библиотечният откъслек да бъде свързан с пребиваване в град Шумен, а общото пространство за наблюдения над сръбския псалтирен текст да бъде разширено с нов текстови корпус: към текста на Шуменския псалтир (по-нататък – ШП, по-подробно за запазения псалтирен текст в ШП - срв.: Янакиева 2001, с. 267) да се добави Пс. 108:17:31, Пс. 109-117 и Пс. 118:1-31, 42-71 от библиотечния откъслек 1(54) НБКМ и Пс. 118:72-80 от пергаментния лист.

Цел на настоящите наблюдения е установяването на единството - палеографско, правописно и езиково, на трите ръкописни единици, а така също възможностите за промяна в нормативните решения на преписвача, естествена при по-голямо текстово пространство.

Палеографски общности

Размерите на листа - 225x155 мм и на текстовото поле - 150/105 мм, са идентични за трите ръкописа. Писмото - едър разреден устав, е разположено свободно върху пергамента - с доста свободни пространства и с редки съкращения (по-подробно срв.: Янакиева 2001, с. 268), по 14 реда на страница. Почеркът е еднообразен, буквените начертания са симетрични и пропорционални, с подчертан геометричен характер.

Репертоарът на буквите съвпада с този на ШП - липсват носовките **ѧ, ѫ** и пси **ѱ**. И трите ръкописа са едноерови, с малък ер **ь**, но се срещат случаи, при които връхчето на буквата е с удължение наляво, доближаващо начертанието до това на голям ер - **ъ**: в ШП подобно начертание се отбелязва два пъти - в края на **Галадъ** и в предлога **въ**; в библиотечния откъслек този брой нараства на 5 позиции, аналогични на ШП: в края на думи **възвеститъ, страхъ, своихъ** и даже **мл҃тъ** и предлог **въ;** аналогично начертание се среща и в пергаментния лист, също в краесловие: **живъ.**

Аналогично в трите ръкописа са представени едни и същи графеми с едни и същи алографи при аналогична дистрибуция. Липсват алографи за **ѵ** - в трите ръкописа се наблюдава само диграф **оѵ**.

Еднотипни в трите ръкописа са и буквените начертания:

- в трите ръкописа липсва характерното начертание за "зело" **ѕ** в среднобългарските ръкописи от XIV век - буква "земля" - **ꙁ** в така нареченото "търновско" начертание - с допълнителен правоъгълен фрагмент отляво надясно и надолу, излизащ вдясно от чупката между закръглената част и опашчицата;

- в трите ръкописа буква "зело" **ѕ** е в по-ранен вариант - с главичка наляво, като ръкописно "г";

- буква "живете"- **ж** е със силно съкратена горна част, която завършва с "рогче" - луличка с капкообразно начало отляво надясно и нагоре. Пише се с три движения: дебела мачта, полукръг с висок връх и "рогче", при което всички линии на долната част са дебели - еднотипно в трите ръкописа;

- начертанието на "како" **к** е със значително разстояние между дясната права и лявата извита линия;

- при "иже" **и**, "наш" **н**, і**а,** и **ѥ** хоризонталната линия е разположена в горната третина;

- високо над реда излиза мачтата на **ѣ,** горната част на **ѳ** и инцидентно **т** (широко разпространено начертание в среднобългарски ръкописи от XIV в., особено често - в Томичов псалтир) - 5 позиции с Т в

ШП и 1 случай в библиотечния откъслек. Под реда и в трите ръкописа слизат опашниците на **ѯ, ρ, ф, χ, ц, ч, ш,** "кси" **ѯ̈**;

- лигатурите са редки, но общи за трите фрагмента: **а+ѵ - радоуи сѣ, ѯаоутра** и **т+в – величьствнѣ, Твоѣ.**

Репертоарът на съкратените с титла думи е еднообразен, при изнасянето на букви над реда, както в ШП, доминира **д** (много често в съчетание **жд**), широко разпространено е изнасянето на **х** в именни и глаголни флексии, а така също **с**, като при възвратния морф **сѣ** е все още инцидентно: два случая в ШП - **приближи сѣ** Пс. 54:22 и **wбратишѣ(с)** Пс. 75:57 и три случая в библиотечния откъслек - **wблѣчѣ(с)** Пс. 108:17, **вьѯыграше(с)** Пс. 1 3:4 и **глоумліаше(с)** Пс. 118:23.

Така характерното за среднобългарските ръкописи, особено за Норов и Томичов псалтир, изнасяне на **ж, м, т** и гласни в трите фрагмента е представено много оскъдно: не се наблюдава нито един случай с изнесено **ж** или гласна, а що се отнася до изнасянето на **м** в ШП, то се наблюдава в три позиции в края на реда и листа: **w нк^{м}** Пс. 65:6; **свои^{м}** Пс. 67:36 и Пс. 77:5. Малко по-интензивно (предвид 5 пъти по-малкия му обем от ШП) подобно изнасяне се наблюдава в библиотечния откъслек - в четири позиции: **всѣ^{м}** Пс. 110:1, **вь до^{м}** Пс. 112:9, **wбрѣтоше$^{м(ѧ)}$** Пс. 114:3 - в края на листа, **твои^{м}** Пс. 118:65. Изнасяне на **т** се изчерпва с един случай в ШП: **прѣполове^{т}** Пс. 54:24 и 1 случай в пергаментния лист **ѯла^{т}** Пс. 118:72. В трите ръкописа инцидентно се изнася **в – сло^{в}**, **ч – на^{ч}ло, ѯл^{ч}ло, ρє^{4}**, **к – источни^{к}**, **г** - само в края на реда - **к^{г}, мок^{г}.**

Текстологична редакция

Съпоставката на библиотечния откъслек 1(54) НБКМ и пергаментния лист 455(90) НБКМ с псалтирите от архаичната редакция от типа на Синайски псалтир (С), среднобългарската - Болонски псалтир (Б) и регионално вариращи текстове (според изследването на Ивона Карачорова - срв. Карачорова 1989), среднобългарската предевтимиева редакция на Норов псалтир (Н) и светогорската редакция - Томичов псалтир (Т) (вж. Чешко 1990) и Киевски псалтир от 1397 г. (К) (Чешко 1981, Чешко 1982) показва, че както ШП, така и двата фрагмента от НБКМ стоят най-близко до текста на Томичовия псалтир. По отношение на последния анализираните фрагменти допускат едва 7 лексически и 13 граматически разночетения.

Като индивидуални употреби на библиотечния откъслек, непредставени в останалите псалтирни текстове, могат да бъдат отбелязани следните:

Пс. 109:5 **Гь wдесноую тебѣ скроушиль к^{с}, вь днь гнѣва кго твоего** Б, Т; **своего** - С, К;

Пс. 110:9 **Избавлєниѥ посла гь лю^{д}мь своимь; гь**

липсва в С, Б, Т, К**;**

Пс. 110:10 **разоумже блгь всѣмь творещимь кго (и)**–С, Т, К; **ж** -Б;

Пс. 118:19 **Пришьлць ксмь азь на земли пришьлець** - С, Б; **пришлець** – Т, К;

Пс. 110:3 вь вѣкы въ вѣкъ - С, Б, Т, К (Карачорова 1989, с. 221).

Последната употреба е много характерна и за ШП - в Пс. 47:15; 51:10; 71:19; 78:13 формата за множествено число е предпочетена като индивидуално решение, опониращо на С, Б, Т, К.

В друга част от разночетенията преписвачът опонира на светогорската редакция от типа на Т и К, като избира вариант от по-архаична редакция: Пс. 110:6 **Крѣпость дѣльь, своихь вьзвѣстить люмь своимь** + Б, Погод. (Карачорова 1989) **възвѣсти** - Т, К;

Пс. 112:8 **посадить кго сь кнезы** + С, Б **посадити** - Т, К ;

Пс. 114:2 **іако приклони оухо свое кь мнѣ** + С, Б **кь** липсва - Т, К;

Пс. 117:10 **wбьшше ме овидоу ме** +С, Б **wбыдошж** - Т; **wбыидоша** - К.

Трябва да се отбележи, че в библиотечния откъслек над фрагмента за архаичен аорист с по-късен от преписвача почерк е добавено **–ше** - **wбид°ше**: формата за сигматичния аорист, очевидно, е по-приемлива за късния коректор.

Пс. 118:19 **не скрии w мене заповѣдии твонхь** +С, Б **заповѣди твож** - Т; **заповѣди твоіа** - К Пс. 113:9, 113:26, 117:17 **нь** + С, Б; **нж** - Б,Т; **но** - К.

Съюзът за противопоставяне **нь** (=но), както личи от примерите, още в Б получава неоднозначно решение - и **нь** и **нж.**

Пс. 113:23 **сьтворьшоу моу** + С **створшомоу** - К;

Пс. 110:10 **за°ло** + Б **начѧло** - Т **поконь** - С.

Следователно, характерът на избора на преписвача е аналогичен на този в ШП: като следва светогорската редакция (преди всичко Т), той се обръща и към други редакции - архаична и среднобългарска от типа на Б. Подобно заключение допуска предположението, че в съответния скрипторий са разполагали с по-ранни образци или, предвид доброто познаване на самия псалтирен текст, като богослужебен и обучаващ, преписвачът би могъл да знае наизуст възможните варианти и изборът му да се основава на индивидуалните му представи и предпочитания - алтернатива, която изниква винаги при работа с псалтирен текст. Какъвто и да е бил мотивът на избора, текстологичните решения на библиотечния откъслек и ШП демонстрират впечатляващо еднообразие.

Правописни особености

Правописът на еровете - в трите фрагмента се среща само малък

ер - **ь**, показва еднотипни нормативни решения:

- последователно отразяване на **ь** в слаба позиция в състава на предлозите - **вь, кь, надь** и представките - **вь, вьн, вьз(с), –шбь**;

- пропуск на **ь** при предлози **из(с)** и **без** и представки **из(с), без(с), под, раз(с);**

- единодушно е нормативното решение за отразяване на **ь** в слаба позиция в състава на представката/предлога **съ**: последователно отражение пред корен с две и повече съгласни и пропуск пред корен с една съгласна - отстъпления се наблюдават при **створити** и **скрыти** в трите ръкописа.

В коренна морфема **ь** се отразява само в съчетание с ликвида от типа на **скрьбь, хльми** и др. и се пропуска в т. нар. изолирана позиция - **всакь, мнѣ, мног–, кнез–, оупвати, зрить** и др.

Наставките се пишат без **ь** - отстъпленията са по технически причини в края на реда.

Не се наблюдава резултат от вокализацията в силна позиция, нито ерова епентеза.

Типичната сръбска правописна особеност - пропускът на еровата буква в силна позиция в корени като **всь** и **псь**, в наставки на кратки прилагателни в им. п. - ед. ч. м. р. и род. п. мн. ч. - **шоумнь, крѣпкь** и при форми за род. п. мн. ч. ж. р. от съществителни от типа на **соудьбь, телць** и др. характеризира и трите фрагмента.

Паерчикът е непоследователен.

Модулът на трансформацията на юсовете е стандартен и еднотипен за трите фрагмента:

- голям юс **ѫ** се предава с **оу** след твърда съгласна, **ж, ц,** и частично **ш**, с **ю** след гласна, палатални **л, н, р, ч,** и частично **ш;**

- малък юс **ѧ** се предава с **ѥ** в абсолютно начало и след палатални **л, н, р** (освен в случаите на флексия за вин. п. ед. ч. ж. р. ја основа и формата за 1 л. ед.ч. сег. вр. или просто бъдеще при глаголите от IV презентен клас, където се предава с **ю**) и с **ѥ** - в останалите случаи.

В текстовете намира отражение смесването на носовките от юсовия оригинал: наред с **имоуть** от **имѫть** се среща **имѣть** от **имѧть**, както и **оувѣдѣть** Пс. 108:27 от **оувѣдѧть** наред с **вѣдоуще** Пс. 118:79 от **вѣдѫще.**

При отразяването на етимологична **ѣ** се наблюдават общи нормативни решения:

- **ѥ** вместо **ѣ** в корен **помѣноути** - Пс. 110:5, 113:20, 118:49; **поменоухь. помени** - аналогично в ШП : 13 позиции от този глагол се предават чрез **ѥ**;

- **ѣ** вместо **ѥ** като хиперкорекция - **дондѣже** Пс. 109:1 и 111:8 - в ШП - 4 позиции с **дондѣже; гдѣ** Пс. 113:10 - в ШП - две позиции с **гдѣ; чю^сѣхь** Пс. 118:27, **словесѣхь** Пс. 118:28 - в ШП три аналогични случая.

Правилото за графична дистрибуция на **и** и **ї** от евтимиевата редакция в библиотечния откъслек се прилага последователно, но в сравнение с ШП се наблюдават забележими нормативни усилия от страна на преписвача към отразяване на **ї** в позиция пред **и**: в ШП - 71% от случаите са с отразяване на последователност **-ии** и 29% - с последователност **- їи,** докато в библиотечния откъслек съотнасянето е обратно - 45% са отражения на **-ии** срещу 55% с последователност **- їи.**

Йотацията - начална, интервокална и палатална (след **л, н, р** палатални), е проведена последователно и в трите фрагмента, спазва по-стари образци и опонира в това отношение на образцовата евтимиева редакция. Случаите на занемарена йотация в библиотечния откъслек са много редки и са свързани с технически причини като край на реда, напр. **свое** Пс. 114:2, но в ШП като цяло тези случаи са по-редовни.

Палаталната йотация е последователна при **л** и **н**, а що се отнася до **р** от съответните възможни позиции в текста на библиотечния откъслек такава йотация се фиксира само пред **є**: **црк** Пс. 109:5, **смѣркна** Пс. 112:6, **мюрк** Пс. 113:3.

Изказаното предположение, че въпреки нормативните усилия на преписвача от текста на ШП е ясно, че в неговия говор **р** е депалатализирано в доста напреднал стадий (въз основа на отражения като **мора** - род. п. ед. ч. ср. р., **твораχоу, мтре** - срв. Янакиева 2001, с. 276) намира подкрепа в една хиперкоректна употреба в библиотечния откъслек - **оумрю** Пс. 117:17 вм. закономерното **оумроу** по аналогия с глаголи от IV презентен клас като **въѯрю** Пс. 117:7 и **приѯрю** Пс. 118:6.

Отразяването на **ы** в ШП свидетелства за изравняването му с **и** в говора на преписвача. Съпоставката показва, че в частта след 108 псалом преписвачът е по-старателен и допуска само единични случаи на замяна на етимологично **ы** с **и** в корени като **скрити**, **оуниниѥ** и в някои именни флексии за им. мн. ж. р. а-основа - **пчели** Пс. 117:12. Подобно повишено внимание към отразяването на **ы** се изразява в екстраполацията на флексията за тв. мн.ч. s-основи - **надь нбсы** Пс. 112:4 в позиции на местен и дателен падеж ед.ч.: **на нбсы** Пс. 112:6, 113:11 и 113:24, **по словесы** Пс. 118:58. Макар в библиотечния откъслек да се наблюдават позиции с хиперкоректно **ы**, тези случаи са само бледо ехо на ШП (срв. Янакиева 2001, с. 277).

Другата ярка сръбска особеност - прякото удвояване на гласни **а, и, ь** и удвояването чрез двоен гравис, както в ШП (срв. цит. съч., с. 277-278), е представена и в библиотечния откъслек, но трябва отново да се отбележи по-енергичното нормативно усилие на преписвача да следва среднобългарския текст именно в тази част. Прякото удвояване на гласни като местна особеност се подлага забележима редукция: при съотношение 80% от всички удвоявани в ШП съотношението за 1(54)

НБКМ е едва 55%, докато при удвояването с двоен гравис (двойният гравис е важен елемент в редакторската нормативна система на Св. патр. Евтимий и вероятно е присъствал в среднобългарския оригинал от новата редакция, от който са преписвани и трите фрагмента) съотношението е 20% за ШП и 45% за библиотечния откъслек.

Следователно, при впечатляващата общност - кодикологична, палеографска и правописна, между съпоставяните ръкописи не може да не се отбележи стремежът на преписвача да тушира ярките сърбизми във втората част на текста (в библиотечния откъслек) и да проявява по-засилено внимание към езика на юсовия протограф, като пренебрегва рутинни за собствената му локална школа правила.

В езиково отношение среднобългарският образец се следва стриктно, като различията се формират от индивидуалния избор на преписвача на вариант, опониращ на среднобългарския текст по число, време или наклонение.

Както в ШП, така и в библиотечния откъслек инцидентно се предпочитат флексии - иновации за в. п. мн. ч. м. р. на притежателни местоимения **твои** и **мои** наред с **твоѥ** и **моѥ**. Постоянно се избира архаична флексия за дат. п. ед. ч. м. и ср. р. на пълните деятелни причастия **оумоу /–юмоу** срещу **-омоу** и **-ѥмоу** в среднобългарски.

Опонира на съответните среднобългарски форми и флексията за 2/3 л. дв. ч. ж. и ср. р. аорист: **-ста** в трите фрагмента (нова, унифицирана флексия за трите рода) срещу **-ст҃ѣ** в среднобългарски:

Пс. 118:73 **Роуцѣ твои створиста ме и съ҂ста ме сътворист҃ѣ, съ҂даст҃ѣ -** С, Б, Т, К**.**

Проведените наблюдения не оставят съмнение относно принадлежността на трите фрагмента на една ръка и на един кодекс - Шуменския псалтир от втората половина на XIV век. Специалното изследване показа, че Шуменският псалтир представлява сръбски препис на среднобългарски псалтир от светогорска редакция, почти неизвестен на палеославистичните среди у нас. Обстоятелството, че до настоящия момент и в най-авторитетните изследвания на псалтирния текст за съпоставка се привличат паметници на сръбска редакция от XV в. (като Букурещки псалтир от 1411 г. и като Пловдивски псалтир от края на XVI в. - значително по-късни, и, възможно, производни на Шуменския, отрежда на последния онова важно място, което по право Шуменският псалтир следва да заеме.

ИЗВОРИ

С = Северьянов, С. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922.

Б = Дуйчев, И. Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание. С., 1968.

Т = Джурова, А. Томичов псалтир. С., 1990 (в два тома).

К = Вздорнов, Г. И. Исследования о Киевской псалтыри. В: Киевская псалтырь. М., Искусство, 1978.

ШП = Ръкопис №2605 от сбирката на Исторически музей в гр. Шумен

Ръкопис № 1(54) от НБКМ - гр. София

Ръкопис № 455(90) от НБКМ - гр. София

ЛИТЕРАТУРА

Караджова, Узунова 1990 — ***Караджова, Д, Узунова, Е.*** Славянски ръкописи в Историческия музей на Шумен. - В: Старобългарска литература, кн. 23-24, с. 125-149.

Карачорова 1989 — ***Карачорова, Ив.*** Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. В: Кирило- Методиевски студии, кн. 6, С., с. 130-246.

Цонев 1910 — ***Цонев, Б.*** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1, С.

Цонев 1923 — ***Цонев, Б.*** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т.2, С.

Чешко 1981 — ***Чешко, Е. В.*** Второе южнославянское влияние в редакции псалтырного текста на Руси (XIV-XV вв.) - : Старобългаристика, V, кн. 4, с. 79-85.

Чешко 1982 — ***Чешко, Е. В.*** Об афонской редакции славянского перевода Псалтыри в ее отношении к другим редакциям. - В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., с. 60-93.

Чешко 1990 — ***Чешко, Е. В.*** Редакция, особености на перевода и система на писмото на Томичовия псалтир. В: Джурова, А. Томичов псалтир. Т. 1, С., с. 28-37.

Янакиева 2001 — ***Янакиева, Цв.*** Пергаментен псалтир от втората половина на XIV век от Шуменския исторически музей. - В: Преславска книжовна школа, т.5, - Изследвания в чест на проф. д. ист. н. Тотю Тотев. С., с. 267-281.